

УДК 340.5+348

Д. В. Лук'янов, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник Управління планування
і координації правових досліджень в Україні
НАПрН України

Канонічне право: поняття та особливості

Сучасна наука порівняльного правознавства приділяє недостатньо уваги дослідженню особливостей існуючих у світі різних правових систем, зокрема систем релігійного права. На сьогоднішній день найбільш поширеним є підхід, коли всі правові системи визначаються як національні, а через їх сукупність визначається вся правова карта сучасного світу. Проте такий погляд є невиправданим спрощенням різноманітності правових систем. Ще Р. Давид зазначав, що в сучасному світі кожна держава має власне право, а буває й так, що в одній країні діє декілька конкуруючих правових систем. Власне право можуть мати також недержавні спільноти, а також окремо існує міжнародне право¹.

Безумовно, найбільш поширеними у світі є саме національні правові системи. Утім існують і наднаціональні, котрі поширюються на соціальні системи декількох держав, одним із підвидів яких є міждержавні правові системи, що утворюються окремими державами згідно з укладеними міжнародними угодами, приміром правова система Європейського

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид ; [пер. с фр. В. А. Туманов]. — М. : Прогресс, 1988. — С. 37–38.

Союзу. При цьому також слід не забувати про існування релігійних правових систем, котрі також мають наднаціональний характер і значну специфіку, яка значною мірою є мало досліджуваною у вітчизняній правовій науці. У сучасному світі існують чотири правові системи релігійного права — мусульманського, індуського, іудейського й канонічного, які ми об'єднуємо у межах релігійної правової сім'ї.

Проте, якщо мусульманське право все ж більш активно досліджується, зокрема й у вітчизняній науці¹, то правова система канонічного права, яка є історично ближчою вітчизняному праву, залишається багато в чому «темною сторінкою», котру вивчають переважно історики держави і права. Найчастіше це пояснюється дуже незначним її поширенням у сучасному світі. Дійсно, канонічне право застосовується набагато вужче, ніж у Середні віки, залишаючись панівною системою тільки для однієї країни — Ватикану. Більшість країн, у яких діяли великі християнські громади й застосовувалося канонічне право, насамперед країни Європи, проголосили принцип відділення церкви від держави. Відповідно до нього церква має право регулювати тільки внутрішньоцерковні відносини, а її норми розглядаються виключно як корпоративні й не можуть суперечити законодавству. Нині лише деякі держави визнають чинність канонічного права на своїй території. Згідно зі ст. 111 Конституції Кіпру будь-яке питання щодо заручин, шлюбу, розлучення, судового поділу або реституції подружніх прав чи сімейних відносин повинно регулюватися правом греко-православної церкви або відповідно церкви іншої релігійної групи, яке застосовувалося на 1960 р., і має бути підсудним судам такої церкви. Більше того, Конституція забороняє законодавчій владі вторгтися в зазначену сферу².

Це призводить до практичної відсутності вітчизняної наукової літератури з цієї тематики. Серед авторів, які все ж досліджують цю цікаву правову систему, необхідно згадати

¹ Хашматулла Бехруз. Исламські традиції права / Хашматулла Бехруз. — О. : Юрид. л-ра, 2006. — 296 с.

² Правовые системы стран мира : энцикл. справ. / отв. ред. А. Я. Сухарев. — 2-е изд. — М. : Норма — Инфра-М, 2001. — С. 313.

Л. І. Лазор, В. В. Лазор, І. І. Шамшину¹, О. С. Павлова², М. С. Суворова³, В. А. Ципіна⁴, С. В. Місевича⁵ та ін. Навіть один із найважливіших актів — Кодекс канонічного права — лише зовсім недавно був перекладений російською мовою⁶. Проте всі зазначені автори практично не досліджують питання загальних рис та особливостей канонічного права як окремої системи права. Їх визначення й є основною метою даної статті.

Назва цієї правової системи походить від грецького терміна «канон», який спочатку означав усяке знаряддя для проведення прямих ліній або для рівняння площин, але згодом його зміст змінився і ним почали називати правила християнської віри й життя. У вузькому юридичному значенні цей термін почали вживати для позначення правил поведінки (норм), прийнятих церквою для упорядкування суспільних відносин усередині християнської громади. Щоб зрозуміти, що ж таке релігійна канонічна система права, необхідно співвіднести між собою два поняття — «канонічне право» і «церковне право», які не завжди досить чітко розрізняють. Їх відмінність можна провести за походженням і змістом норм. Канонічне право створюється тільки самою церквою й складається з норм, що визначають не лише церковні, а й інші правовідносини, які впродовж Середньовіччя становили предмет її юрисдикції. Церковним же називається право, що регулює відносини виключно церковні, хоча створено воно може

¹ Лазор Л. И. Каноническое право / Л. И. Лазор, В. В. Лазор, И. И. Шамшина. — Луганск : Виртуальная реальность, 2010. — 568 с.

² Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. — СПб. : Лань, 2002. — 379 с.

³ Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов. — М. : Зерцало, 2004. — 504 с.

⁴ Цыпин В. А. Церковное право : курс лекций / В. А. Цыпин. — М. : Изд-во МФТИ, 1994. — 440 с.

⁵ Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. В. Місевич. — О., 2005. — 19 с.

⁶ Кодекс канонического права. — М. : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. — 624 с.

бути в тому числі й державою. Отже, з точки зору логіки ці категорії перетинаються, але не збігаються¹.

Християнство у IV ст., у роки правління імператора Костянтина, стає державною релігією Римської імперії. Це вплинуло на подальше поширення релігії, тому що Римська імперія охоплювала величезні території в Європі, Азії й Африці. До XII ст. термін «канонічне право» практично не застосовувався, оскільки не існувало окремої системи норм права, відмінних від чисто релігійних норм, що регулюють питання віри, культу тощо. Норми права й норми релігії були тісно переплетені. При цьому в християнстві завжди була присутня ідея про богоугодний характер права, його всеприсутності в божественній світобудові. Тому порушення норм права завжди розглядалося не лише як правопорушення, а й як гріх, а канонічне право стає невід'ємною складовою релігійної системи християнства.

У процесі розвитку канонічного права виокремлюють два періоди систематизації його норм. Спочатку — на першому етапі воно мало несистематизований і децентралізований характер. З моменту виникнення християнства церква прийняла безліч канонів церковних соборів і синодів, декретів і рішень окремих єпископів. Було випущено безліч укладень про покарання (довідників для священників), які містили опис різних гріхів і покарань, що покладаються за них. Проте до XI ст. не було спроб систематизувати накопичений за тисячоліття звід канонічного права. Крім того, збірники канонів не мали загального визнання в християнському світі, а лише регіональне значення.

І тільки на другому етапі, під час так званої Папської революції, ця риса стала відчутна — розпочалося виділення церковних законів в окрему релігійну систему норм та їх систематизація. У 90-х рр. XI ст. Івон Шартрський уперше зробив спробу систематизувати й викласти все право церкви. Рух стосовно узагальнення законів церкви досяг кульмінації в 1140 р. у трактаті Граціана, авторитет якого одержав загальне

¹ Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. — СПб. : Лань, 2002. — С. 11.

визнання. Ним користувалися й на його авторитет посилалися папи, церковні собори й церковні суди. Нарешті, при папі Григорії IX в 1234 р. вийшло повне зібрання декреталій, котре складалося приблизно з двох тисяч розділів, де узагальнювалася й систематизувалася майже столітня праця. У 1298 р. вийшла збірка декреталій, виданих папою Боніфацієм VIII, а в 1317 р. — збірка декреталій папи Клементія V. З 1583 р. ці чотири компіляції стали офіційно йменуватися Зводом канонічного права¹. Систематизація канонічного права була продовжена в 1904 р., коли папа Пій X створив комісію для роботи нового Кодексу канонічного права. До 1914 р. робота була завершена, й у тому ж році папа Бенедикт XV видав новий Кодекс канонічного права, що набрав чинності в 1918 р. З 1984 р. вступив в дію новий Кодекс канонічного права. Таким чином, відбулася систематизація норм канонічного права, вони знайшли певну автономію всередині релігійних норм і сформувалися в окрему самостійну систему.

Загальноновизнаним на сьогодні є факт, що будь-яка релігійна організація завжди існує в рамках тієї чи іншої держави і завжди її влада підкорюється суверенній владі цієї держави. Особливістю статусу християнської церкви в Середні віки стала її боротьба за побудову єдиної централізованої церкви на чолі з папою Римським, яка була б незалежна від державної влади. Ця боротьба, що одержала назву Папської революції, проходила в XI—XII ст. й відіграла ключову роль у розвитку канонічного права. Саме вона, як указує Г. Берман, породила західні правові системи нового часу, першою з яких стала система канонічного права².

У результаті Папської революції церква стала особливим політико-правовим утворенням у Європі. Не будучи державою, вона, як зазначає Г. Берман, набула багатьох її ознак і оголосила себе незалежною, ієрархічною, публічною владою. Її глава — папа мав право видавати закони, а церква проводи-

¹ Аннерс Э. История европейского права : [пер. с швед.] / Э. Аннерс. — М. : Наука, 1994. — С. 184.

² Берман Г. Дж. Западная традиция права: история формирования : [пер. с англ.] / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — С. 120.

ла їх через адміністративну ієрархію, через яку папа правив точно так же, як нині суверенний правитель править через своїх представників. Церква тлумачила свої закони і застосувувала їх через судову ієрархію, вершиною якої була папська курія в Римі. Таким чином, вона здійснювала законодавчі, адміністративні й судові повноваження сучасної держави. На додаток до цього церква дотримувалася раціональної системи юриспруденції — канонічного права. Вона обкладала своїх підданих податком у формі десятини та інших повинностей. Через записи про водохрещення і смерть церква, по суті, вела метричні книги. Водохрещення ж надавало свого роду громадянство, якого можна було позбавитися через відлучення від релігії. Час від часу церква збирала армії¹. Жодна інша релігійна організація у світі не змогла здобути подібного особливого політико-правового статусу.

Основною подією у становленні всього права в Європі було відкриття наприкінці XI ст. зводу законів Юстиніана, його вивчення й викладання. Римське право розглядалося як право ідеальне, як писане втілення розуму, принципами якого повинні керуватися всі, включаючи й церкву. Канонічне право запозичало багато понять і норм римського права, особливо в питаннях власності, спадкування й договорів. Зокрема, Граціан використовував при складанні Декрету як загальну схему побудови інституцій Юстиніана, так і величезну кількість виписок із джерел римського цивільного права. Римська церква протягом Середньовіччя у всіх своїх мирських справах керувалася виключно римським правом, ігноруючи розрізнені варварські звичаї й закони германських племен. Ось чому нерідко церква характеризується як хранителька римського права.

У результаті розвитку вже в XII—XIII ст. воно являло собою не просто сукупність правил поведінки з різних питань, віднесених до компетенції церкви, а чітку систему права зі своєю структурою. Причому аналітичне об'єднання канонічного права, його докладна логічна систематизація відштовхувалися від уявлення про те, що в основі різноманіття правових норм

¹ Берман Г. Дж. Западная традиция права: история формирования : [пер. с англ.] / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — С. 118.

і процедур лежить деякий набір фундаментальних правових принципів і що завдання юристів — знайти ці принципи й привести право у відповідність до них. На підґрунті юрисдикції церкви над певними класами осіб і категоріями справ виникло декілька галузей канонічного права — корпоративне, кримінальне, шлюбно-сімейне, спадкове, право власності, договірне й процесуальне право.

Канонічне право ніколи не розглядалося як вічне й незмінне: воно змінювалося відповідно до потреб часу. Цим система канонічного права відрізняється від мусульманського права. Як відзначає Е. Аннерс, іслам був так прив'язаний до авторитету Корану, що законотворчість була просто немислима. Учені тільки розробляли деталі правопорядку шляхом уможливленого філософського тлумачення окремих місць Корану. Арабські правознавці, однак, і не прагнули створити окреме право на основі раціонального аналізу текстів¹. У канонічному праві авторитет Біблії так само ніколи не оспорювався, але водночас визнавалося, що церква може приймати й абсолютно нові норми права, якщо вони не суперечать загальним принципам віри. У Диктатах папи Григорія VII, виданих у 1075 р., було вперше прямо закріплено його право створювати нові закони відповідно до вимог часу.

У другій половині IX ст. протиріччя в питаннях влади між Римським і Константинопольським патріархами призвели до розколу єдиної християнської церкви на Західну й Східну, який був остаточно закріплений у 1054 р. Це надзвичайно вплинуло на використання цими церквами певних джерел канонічного права. Західна церква — католики визнали вищу владу папи Римського й відповідно його актів — декреталій. Східна — православні визнають насамперед джерела, що утворилися в період всесвітніх соборів. Джерела, прийняті церквами після розколу, взаємного визнання не мають. Відмінністю цих систем є також ступінь систематизації норм права. Католицька церква пішла шляхом систематизації канонічного права, усунення внутрішніх протиріч на основі формально-

¹ Аннерс Э. История европейского права : [пер. с швед.] / Э. Аннерс. — М. : Наука, 1994. — С. 204.

логічних методів схоластики. Східна ж церква пішла шляхом збереження первісних традицій всесвітніх соборів, через що не знала широкої переробки та систематизації. У сучасному світі відповідно співіснують дві системи канонічного права.

Таким чином, канонічне право можна визначити як релігійно-правову систему, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство. До її основних рис належать: а) нерозривний зв'язок із християнством; б) систематизований характер; формування в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви; в) розвиток на основі використання норм римського права; г) наявність складної внутрішньої структури та поділу на галузі; д) співіснування двох систем канонічного права.

Д. В. Лукьянов

КАНОНИЧЕСКОЕ ПРАВО: ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена анализу системы канонического права как одной из систем религиозного права. Проведены отличия как от национальных, так и от других религиозных систем. В частности, обоснованы неразрывная связь с христианством, систематизированный характер норм, развитие на основе Римского права, деление на отрасли права, существование двух систем канонического права.

Ключевые слова: правовые системы, каноническое право, особенности права, религиозное право.

D. V. Lukianov

CANON LAW: THE CONCEPT AND FEATURES

This article analyzes the system of canon law as a system of religious law. Held differences, both from national and from other religious systems. Proved inextricable link with Christianity, systematic nature of the rules, the development on the basis of of the Roman Law, the division into areas of law, the existence of two systems of canon law.

Keywords: legal systems, canon law, features law, religious law.